

ФОЛЬКЛОР ЗАМИНИДАГИ МУҲТАШАМ ИМОРАТЛАР

Юлдуз Каримова ф.ф.н. доцен. Jsp1.uz

Адабиётшунос олимларимиз жаҳон адабиётининг Шекспир, Сервантес, Гёте каби буюк ижодкорларнинг асарларини «фольклор заминиди яратилган мухташам иморатларга» (Ҳ.Олимжон) менгзайдилар, А.С.Пушкин ижодий фаолиятининг бутун бир босқичини фольклор даври дея эътироф этишади.

Академик шоиримиз Гафур Гулом ўзининг «Фольклордан ўрганайлик» мақоласида Алишер Навоий ижодида фольклорнинг ўрни ҳақида фикр юрита туриб: «У ўз сюжетларини халқдан олгани каби, иккинчи навбатда халқ учун сюжет беради»¹,— деб айтган эди. Бинобарин, Пиримкул Қодировнинг «Ботирлар ва бахиллар» афсона - қиссасининг сюжети ҳам халқдан олинган.

Ёзувчининг ўзи таъкидлашича, «халқ ижодининг афсонавий дунёси билан ўтмишнинг воқеий дунёсини бир-бирига чапиштиришдан пайдо бўлган», адиб болалигининг беҳаловат қувғинлик гўшасида рўй берган, ўзининг аччиқ изтироблари билан ёзувчининг қалбига бир умр муҳрланган хотиралар қиссадаги рамзий талқин билан янада бойиган, кўламлилиқ касб этганига гувоҳ бўламиз.

Севимли адибимиз Пиримкул Қодиров ҳам ўз инсоний ва ижодий камолоти йўлида онасидан тинглаган халқ оғзаки ижоди намуналарининг беқиёс аҳамиятини шундай эътироф этади: «Болалиқда онамиздан ўрганган сўзларимиз, дуоларимиз, кўшиқ ва эртақларимиз умрбод ёдимиздан чиқмайди. Раҳматли онам Ўғилой Ҳусан қизи айтган эртақларда даҳшатли девлар, ялмоғизлар билан олишиб ғолиб чиқадиган ботирлар бизни ҳам жасур бўлишга ундар эди»².

«Ботирлар ва бахиллар» афсона-қиссасининг асосий фольклор манбаи «Уч оға-ини ботирлар» эртаги ҳисобланади.

¹Гафур Гулом. Мукамал асарлар тўплами. 11-том. -Тошкент, 1989. – Б. 75.

²Пиримкул Қодиров. Қалб кўзлари. -Тошкент: Маънавият, 2001. –Б.123.

Адолатли ҳукмдор, халқ фаровонлиги, юрт ободлиги, тинчлик, инсон-инсонга дўст, биродар тамойили асосида яшаш, ўзаро аҳиллик ва тотувлик, меҳнат кишисининг кадр-қиммати ҳақидаги орзу-истаклари афсона-қиссанинг ғоявий мазмунини ташкил қилади.

Афсона-қиссада фольклорга хос коллизия – икки бир-бирига қарама-қарши қутб эзгулик тарафдорлари Чўпон ота, унинг ўғиллари уч оға-ини ботирлар, ёвузлик, жоҳиллик тарафдорлари Камолхон подшо, вазири аъзам Зухурбек ва шаҳзода Абусаидлар билан бўлган тўқнашув ва жангларда очиб берилади.

«Ботирлар ва бахиллар» қиссасида ижтимоий идеаллар руҳидаги рамзийликка кучли майл сезилади. Афсона - қиссада рамзийлик сюжетни маълум маънода тўлдирибгина қолмай, асар ғоясининг умумий салмоғини оширишга ҳам хизмат қилади.

Афсона-қиссада ижтимоий-маиший маъно касб этган конфликт ечимида, адолат ва ҳақиқат тантанасида, ботирларнинг зафариятида, бахилларнинг мағлубиятида ботирларнинг падари бузруквори Чўпон ота образи ҳал қилувчи роль ўйнайди. Қиссада Чўпон ота мустабид подшо зулмидан эзилган мамлакатда одилона тартибларнинг, меҳнаткаш халқ манфаатларининг ҳимоячиси сифатида танилади. Ёзувчи асар давомида Чўпон отага хос бўлган донишмандлик, бағрикенглик, андишалилик, халқпарварлик, юртсеварлик хусусиятларини ишонарли лавҳаларда очиб берадики, энди Чўпон ота образи эртақдагидек тор доирада – фақат ботирларнинг отаси бўлиб қолмайди. Афсона-қиссада Чўпон ота хоннинг жоҳил сиёсатига қарши бош кўтарган халқ қаҳрамонига айланади, мазлум халқнинг дарду-ташвишларига шерик юрт отаси даражасига кўтарилади. Китобхон Чўпон ота тимсолида сталинизм сиёсатидан азоб чеккан бутун бир ўзбек халқининг, ўзбек миллатининг тимсолини беришга ҳаракат қилган.

Афсона-қиссада Чўпон отанинг касб-кори билан боғлиқ автобиографик характердаги лавҳалар мавжуд. Ушбу фикримизни ёзувчининг нозик бир ишораси ҳам тасдиқлайди деб ўйлаймиз: «Ёшлар учун эзилган барча қисса ва

хикояларни тўплаб, 1994 йилда «Чўлпон» нашриётида «Ботирлар ва бахиллар» деган ном билан чоп этдик. Бу китоб мактаб ўқувчилари учун ушбу таржимаи ҳолга илова (таъкид бизники – Ю.К.) бўлиб хизмат қилиши мумкин»¹.

Ёшлик йилларида ўзини замонанинг ўғай фарзандидай ўксик сезган ёзувчи «бойнинг фарзанди», «ижтимоий келиб чиқиши хавфли» каби ёрлиқлар билан бот-бот азият чеккани бизга маълум.

Адиб шундай ёзади: «Раҳматлик отам Қодир Йўлдош ўғли тоғларда қўй боқиб ўз меҳнати билан, чўпонлик маҳорати билан ўнта қўйни мингтага етказган, бугунги ибора билан айтганда, бадавлат фермер бўлган. Шўро тузуми шу бойлик туфайли отамга қўшиб бизни ҳам туғилган қишлоғимиз Кенгқўлдан қаҳратон қиш куни бадарға қилган»^{1а}.

Аёзли қиш кунларида 4 ёш бола билан 24 соат ичида мажбуран кўчириш натижасида ёзувчининг 6 ойлик гўдак укачаси шамоллаб вафот этади. Жигаргўшасининг жонсиз вужудчасини бағрига босиб куйиб-ёниб йиғлаётган онасининг ғамзада қиёфаси ёзувчи хотирасининг энг оғриқли нуқтаси бўлиб қолади. Кошки «бахиллар» шу билан тинчиган бўлсалар. Ховоснинг Искандар қишлоғидан кўним топиб, сал аҳволлари ўнганганда, яккахўжалик солиғини тўламагансанлар деб сигир, қўй, эчки, уй-рўзғор буюмлари ҳаммасини шўро ҳукумати номидан мусодара қилишади.

Ёзувчи воқеани шундай хотирлайди:

«Кеч куз эди, тун совуқ. Мен отамнинг барра пўстинини ёпиниб ётган эдим. Тинтув қилаётганлардан бири пўстинни тортиб олмоқчи бўлди. Онам, менга: «Берма! Ҳаво совуқ! Қиш келаяпти!» деди. Лекин шафқатсиз тинтувчи «жиринг бор, бойвучча, совуқда ўлмайсан!» деди-ю, пўстинни ҳам тортиб олиб кетди. Мис кўзачалар, ёғоч корсонлар, рангдор кигизлар, патгиламлар, онамнинг бўғчалари – ҳаммаси аравага ортилди»¹.

¹Пиримқул Қодиров. Қалб кўзлари. -Тошкент: Маънавият, 2001. – Б.110.

^{1а}Ўша жойда. –Б.107.

¹Пиримқул Қодиров. Қалб кўзлари. -Тошкент: Маънавият, 2001. - Б.107.

Ёзувчи оила бошидан кечган бу зўрлик ва зулмларни «Ботирлар ва бахиллар»да шундай тасвирлайди:

Бостирмаларда безовта қилинган отлар кишнашиб, сигирлар мўърашиб, хоналарда хотин-халажалар дод солиб, қий-чув, тўполон кўтарилди.

- Вой ноинсофлар, келинларга атаб йиққан тақинчоқларни нега оласанлар?!

- Подшоликка ўтади ҳаммаси!

- Подшоларинг шу бозбандга зор бўлиб қолдимиз, а?! Шу гиламчани ҳам қўймайсанларми, назари пастлар?!» (20-бет).

Реал ҳаётда Қодир Йўлдош ўғли билан Ўғилой Хусан кизининг мусодара қилинган мол-мулклари ноқонуний тарзда қишлоқ дўконида сотилиб, пули молия бўлими солиқчиларининг чўнтагига тушади, эгаларига ўндан бири ҳам қайтарилмайди. Афсона-қиссада эса вақтинчалик бўлсада ҳақиқат қарор топади. Бутун салтанатга Қирондев таҳлика солиб турганда, нажотни фақат уч оға-ини ботирларда кўрган Камолхон подшо ботирларнинг ота-оналаридан кечирим сўраб, мусодара қилинган мол-мулкни қайтариб беради.

Шу ўринда аччиқ реал ҳаёт билан бадий асардаги воқелик тўқнашади. Ҳаётини воқеалар – бизнинг ота-оналаримиз бошидан кечирган ўтмиш воқеалари нақадар даҳшатли бўлгани беихтиёр тасаввуримизда жонланади. Ёзувчи ўша кечган воқеа-ҳодисаларни афсона-қисса саҳифаларига кўчирар экан, уларни бир мунча «безайди». Бу бир таърифдан, аниқ сюжет талаби билан бўлган бўлса, иккинчи тарафдан халқ оғзаки ижоди билан йўғрилган асар ўта шафқатсизликни унча ҳазм қилолмаслиги билан изоҳланади. Адолат тантанаси – халқ бадий тафаккурининг етакчи белгиси эканлиги аввалдан маълум.

«Ботирлар ва бахиллар» афсона-қиссасининг асосий мақсад-ғояси, ёзувчининг ўзи таъкидлаганидек, «халқнинг ботирларини кўра олмаган, уларни йўқ қилишга ҳаракат қилган ёмон ҳукмдорларнинг бахиллигини фош этиш» (2004 йил, 12 январда ёзувчи билан бўлган суҳбат).

Афсона-қиссада имо-ишора, рамз, ҳар бир жумла, ибора, сўзга иложи борича кўпроқ маъно жойлаш хусусиятини кўрамыз. Шунинг учун ҳам асар катига яширинган тағмаъно бирдан кўзга ташланавермайди, уни китобхон ўз фаҳми ва диди билан англаб олмағи лозим.

Масалан, қиссада Қирондев образи жуда яхши топилган мажоз. Эртақда бу образ йўқ. Қиссанинг кўламдорлигини ҳам шу образ тайин этади. Воқеаларнинг кескин тус олиши, ботирлар билан подшонинг очикдан-очик ёвлашиб қолишига ҳам Қирондев устидан қозонилган ғалаба кимга тегишли эканлигини халқ томонидан ҳаққоний баҳоланиши эди.

Қирондевнинг Камолхон салтанатининг алғов-далғов қилиши, навкарларини кириб, кўшинида парокандаликни вужудга келтиришини тасвирлашда сермаънолилик мавжуд. Ёзувчи бу ерда бир воқеани тасвирлай туриб, бутунлай бошқа бир мақсадни кўзляпти, яъни китобхонни бошқа бир ҳақиқатдан огоҳ этаяпти.

Асарда ботирлар тарафдорларининг салтанатга қарши бош кўтаришлари мумкинлигидан жазавага тушаётган Камолхон подшо хуфялар амирига шундай буйруқ беради:

«— Ҳаммасини тутиб зиндонга ташланг! Авом халқ ичида юрадиган хуфяларни кўпайтиринг! Мударрису мавлонолар нима демокдалар? (таъкид бизники – Ю.К.) Улардан хабардор бўлинг! Бизга қарши айтилган биронта сўз жазосиз қолмасин!» (58-бет).

«Мударрису мавлоноларга» – жамиятнинг гули бўлмиш зиёлиларга, миллатнинг баркамол инсонларига: давлат, жамоат, дин, фан, маданият арбобларига, ҳарбий саркарда, буюк олим, ҳатто оддий қишлоқ ўқитувчисига нисбатан ҳам «халқлар отаси»нинг қаҳру-ғазаби чегара билмасди. Ботирларнинг кучини синаш, жисмоний кучлар мусобақаси эртақда ҳам, афсона-қиссада ҳам етакчи мотив ҳисобланадики, бежизга оға-инилардаги бу фазилат ҳар икки асарнинг сарлавҳасига чиқмаган, яъни «Уч оға-ини ботирлар» – «Ботирлар ва бахиллар».

Эртақда ботирлар шер, аждар ва ўғрилар тўдасини енгадилар. Бу ғалаба ботирларга ўз кучлари ва қобилиятларига ишонч уйғотади. Улар подшонинг назарига тушадилар. Подшо ботирларнинг ақл-заковатига, жасоратига қойил қолиб, ўзига куёв қилади. Эртақда эзгуликнинг ҳосили афсона-қиссага нисбатан тор доирада, яъни ботирларнинг ўз манфаатлари доирасида қолади.

Афсона-қиссада эса ёзувчи арслон, аждар, Қирондев каби афсонавий персонажлар даҳшатини, инсонларнинг бошига соладиган кулфатларини бўрттириб кўрсатади, уларни ёруғлик ва эзгулик кушандаси, қонхўрлик ва ёвузлик тимсоли сифатида фақат ботирларга эмас, бутун халққа қарши қўяди. Афсонавий махлуқлар ўзларига қарши чиққан қанчадан-қанча йигитларнинг умрига зомин бўладилар, шаҳар ва қишлоқларни вайрон қиладилар, ариқлардаги сувларни қуритадилар, энг даҳшатлиси улар оқила, гўзал қизларни ўзларига қурбонликка талаб қиладилар.

Ёзувчи бу ерда ботирларнинг қудратини идеаллаштириш мақсадида уларнинг ғалабаси нечоғлик зарур ва аҳамиятли эканлигини кўрсатиш учун ҳам эртақдан фарқли ўлароқ шер, аждар ва Қирондевнинг ёвузликларини муболағалаштиради.

Академик шоиримиз Гафур Гулом ўзининг «Фольклордан ўрганайлик» мақоласида дейди: «Оғзаки адабиётни янги сюжетлар билан бойитишда, ўша сюжетни ифода қилар экан, ҳар бир сатргача бизнинг дунёқарашимиз билан суғорилганлигини таъмин қилишда ёзма адабиёт кадрларимиз фольклорчиларга ёрдамда бўлишлари керак. Яъни адабиётимизнинг етакчилик роли ёзма адабиётда бўлсин. Биз ўз фольклоримизни ўрганишимиз, уни ўстиришимиз керак»¹.

Агар мухтарам шоиримизнинг ушбу фикрларидан келиб чиқадиган бўлсак, адибимиз Пиримқул Қодиров «Ботирлар ва бахиллар» қиссасида фақат «Уч оға-ини ботирлар» эртагининг воқеалар силсиласига боғланиб қолмай, ижодий нияти, қисса концепциясидан келиб чиқиб ўз бадиий фантазиясига

¹Гафур Гулом. Мукамал асарлар тўплами. 11-том. -Тошкент: Фан, 1989. – Б.80.

суянганини кўрамиз. Натижада ёзувчи дунёқарашини ўзида акс эттирадиган янги тўқима воқеалар, тўқима образлар яралади. Эртақ сюжети ёзувчининг бадиий ниятига кўра кўпроқ рамзий образлар, имо-ишоралар, ички ва ташқи маъно оқимлари ҳисобига бойийди.

Афсона-қиссадаги Камолхон подшо шахзода Абусаид, вазир Зухурбеклар қора ниятли инсонлар. Эртақда Кенжа ботир подшо олдида ўзининг нияти холислигини исбот этади. Подшо ботирлардан кечирим сўрайди. Ботирлар биз сарой одамлари эмасмиз, эркин яшаб ўрганганмиз деб маликаларни олиб, ўз юртларига, оталари бағрига қайтадилар. Эртақ конфликтни шундай ечим топади.

Афсона-қиссада эса подшо ва сарой аъёнлари билан ботирлар ўртасидаги зиддият ўсиб, кескинлашиб, подшонинг зўрлик ва зўравонлик, хунрезлик сиёсатига қарши халқ исёнига айланиб кетади, воқеалар, қисса конфликтни ижтимоий - сиёсий тус олади. Асарда Камолхон подшо томонидан муҳим бир фикр айтиладики, бу афсона-қиссанинг сталинча мустабид тузум билан боғлиқлиги нақадар узвий эканлигини яна бир бор исботлайди. Мана ўша фикр: «Мен одамларни фақат ташидан эмас, ичидан ҳам билишим керак. Ташқи дунёга подшо бўлишим етарли эмас. Мен одамларни ички дунёсига ҳам ҳоким бўлишни истайман» (112-бет). Бу фикр совет тоталитаризмининг азалий орзуси эди. Лекин адолат ғалаба қозонди, тожу тахтга зулукдек ёпишиб олган Камолхон подшо охир-оқибат тахтнинг тагида қолиб, кўр бўлиб қолади.

Бутун асар давомида фақат эзгуликка хизмат қилган, энг яхши инсоний фазилатларни ўзида мужассам этган, ўғилларига ҳам яхши ота, ҳам олижаноб инсон сифатида ўрناق бўла олган Чўпон ота китобхоннинг чексиз меҳрини қозонади.

Чўпон отанинг табиатидаги ҳилмлилик уни кўрқоқликка, мутеликка, кўр-кўрона итоатга етакламайди, бунинг исботини вазир Зухурбек билан бўлган қуйидаги суҳбатдан ҳам кўриш мумкин:

«Йўлда бораётганларида вазир Зухурбек Чўпон отага сўз ўргата бошлади: Намоздан кейин масжид ҳовлисида мен халойиқни тўхтатаман. Сиз айтинг:

«Камолхон ҳазратлари ғалабанинг раҳнамози бўлдилар!», денг. Ўғилларингиз унга содиқ хизмат қилишини эълон қилинг! «Подшомиз ўз тахтида яна юз йил турсин!», деб дуо айтинг.

Чўпон ота бу гапларни ёқтирмай:

- Жаноб вазир, бўйнидан боғлаган този овга ярамайди, - деди. – Бизни ўз ҳолимизга қўйсангиз яхши бўлар эди. Дилимизда борини ўзимиз айтамыз» (62-бет).

Бахилларга қарши курашда Чўпон ота ҳалок бўлади. Лекин халқ «қўғирчок» подшо Камолхондан, бадкирдор Зухурбек, шахзода Абусаидлардан қутулади. Ҳақиқат қарор топади. Адолат ғалаба қозонади. Ғалаба эса қурбонлар эвазига, Чўпон ота каби фидойи инсонларнинг қимматли умри ҳисобига келади.

«Минг-минг одам Чўпон отанинг тобутини тоғ этагидаги қишлоғига етгунча бир лаҳза ҳам ерга қўймай кўтариб борди. Кейин улкан дарё ва обод водий оралиғига тушган баланд тепаликнинг устига дафн этдилар. Шундан бери эл-юрт бу жойни «Чўпон ота тепалиғи» деб атайдиган бўлди» (124-бет).

Пиримқул Қодиров ёмонлик дунёсига қарши қатъийлик билан кураш олиб борган, барча азоб-уқубатларга бардош бериб ғалаба қозонган ботирлар қиссасини яратди. Ботирлар енгилмас қаҳрамонлардир. Чунки улар халқ иродаси ва қудратининг тимсоли. Халқ иродаси ва қудратини енгиш, бўйсундириш ҳеч қачон мумкин эмас, чунки қисса охирида кекса отахон таъкидлаганидек, «нажот-халқнинг ўзида, нажот ҳам, бахт ҳам – халқнинг шу уч оғайнидай мард, асл фарзандлари борлигида» (124-бет).

Бу билан муаллиф ўзининг асардаги маънавий-ахлоқий идеалини тайин этади: «Нажот – халқнинг ўзида». Зотан халқ эзгуликнинг битмас-туганмас манбаи. Халқ бор экан, унинг маънавий-ахлоқий қиёфаси пок ва гўзал бўлар экан, ҳеч қачон ёмонлар – бахилларнинг ошиғи олчи бўлмайди. Вақти-соати келиб, эзгу кучлар – халқнинг ботирлари уларнинг танобини тортиб қўяди. Алалоқибат эзгулик ғолиб чиқади.

Афсона-қиссанинг маънавий-ахлоқий пафоси шу.

Бинобарин, халқ оғзаки ижодида асрлар давомида синовдан ўтиб, қатъий маънавий талаб даражасига етган халқ донишмандлиги содда, айти пайтда теран образлар, турли-туман рамз ва ишораларда ўз ифодасини топган бўлади. Зеро, фольклоршунос олимлар ёзишича, фольклор «билимнинг специфик соҳаси, халқ донишмандлигининг намоёнишидир»^{1а}.

Айтилган фикр-мулоҳазаларни умумлаштириб қуйидаги хулосаларга келдик:

1. Ёзувчи ижодида фольклорга хос сюжет ва ифода йўсини бежиз пайдо бўлмайди. Бу нарса ижодкорни безовта қилган ҳаётий воқеалар таъсирида рўй беради, яъни афсона-қисса реал ҳаётдан озуқа олади.

2. «Ботирлар ва бахиллар» генетик жиҳатдан ўзбек халқ эртаги «Уч оғани ботирлар»га бориб тақалади. Лекин ёзма адабиёт намунаси бўлганлиги туфайли, у қатор ўзига хос жиҳатларга эга. Афсона-қисса халқ ўтмишининг афсонавий дунёси билан адиб ўтмишининг воқе дунёси синтезидан пайдо бўлган асардир.

3. Афсона-қиссада ёзувчи олға сурган маънавий-ахлоқий қадриятлар халқ ижодининг маънавий кудратидан куч-қувват олади, унинг ўзига хос синовидан ўтади. Бу асарнинг этик ва бадиий-эстетик қимматини белгилайди.

^{1а}Прангишвили А.С. Фольклор и психология / Проблемы фольклора. – М.: Наука, 1975. - С.44.